

УДК 930(477):930.253(470)

В. В. ТЕЛЬВАК, В. П. ТЕЛЬВАК*

ГРУШЕВСЬКІАНА В АРХІВНИХ КОЛЕКЦІЯХ САНКТ-ПЕТЕРБУРГА

Здійснено огляд грушевськіани в архівах Санкт-Петербурга. З'ясовано, що документи до вивчення життя та діяльності Михайла Грушевського відклалися у фондах Санкт-Петербурзького філіалу архіву Російської академії наук (РАН), Рукописного відділу Інституту російської літератури РАН, Відділу рукописів Російської національної бібліотеки, Російського державного історичного архіву, Науково-історичного архіву Санкт-Петербурзького інституту історії РАН. Вказано, що поряд із документами самого М. Грушевського, в архівах відклалися листи українських і російських учених, в яких темою для обговорення є постать автора «Історії України-Руси».

Ключові слова: Санкт-Петербург; грушевськіана; епістолярій; діловодні матеріали; зображальні джерела.

Російська архівна грушевськіана протягом тривалого часу приваблює дослідників своїми евристичними можливостями. Йдеться не тільки про можливість з'ясувати взаємини Великого Українця з видатними російськими сучасниками, але й відтворити численні сюжети його насиченої біографії, щільно пов'язаної з культурно-науковим і суспільно-політичним життям східного сусіда. Незважаючи на це, й досі відсутні спроби систематизації відомих архівних колекцій, що уможливило б не тільки наблизити документальний матеріал до широкого кола дослідників, але й визначити напрями подальшої архівної евристики. У нашій статті ми хочемо привернути увагу дослідників до грушевськознавчих документів в архівних фондах столиці імперії Романових – Санкт-Петербурзі. Відзначимо, що це не перша спроба такого роду – на сьогодні маємо декілька праць, щоправда, сфокусованих на аналізі документів українського вченого у фондах найстарішого в Росії (заснованого в 1728 р.) Архіву Російської академії наук, зокрема, його Санкт-Петербурзького філіалу¹. Втім, як покажемо нижче, цим архівом петербурзька грушевськіана далеко не вичерпується, а самі документальні колекції є настільки різнопланові, що без їх опрацювання неможлива повноцінна реконструкція інтелектуальної біографії М. Грушевського. Також зауважимо, що в на-

* *Тельвак Віталій Васильович* – доктор історичних наук, професор Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Тельвак Вікторія Петрівна – кандидатка історичних наук, доцентка Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

зві статті ми вжили термін «грушевськіана», котрий, як відомо, стосується не тільки самого вченого, але й членів його родини. Натомість, нижче ми зосередимось лише на характеристиці матеріалів, котрі висвітлюють біографію автора «Історії України-Руси».

Найбільша кількість документів до вивчення життя та діяльності Михайла Грушевського відклалася у фондах згаданого вище Санкт-Петербурзького філіалу Архіву Російської академії наук (далі – СПФА РАН). Огляд різнопланових документів, якими представлена грушевськіана у фондах архіву, на сьогодні здійснений нами в окремій публікації². Тож лише відзначимо, що до нашого часу з колекцій архіву цілісно опубліковані листи М. Грушевського до Олексія Шахматова³, Володимира Ламанського⁴, Аркадія Ляценка⁵, Михайла Сперанського⁶, Олександра Лаппо-Данилевського⁷ та Миколи Марра⁸. При цьому листування українського історика та О. Шахматова у роки Першої світової війни⁹, як і листи М. Грушевського з часів заслання до О. Лаппо-Данилевського¹⁰ були опубліковані тричі. Неопублікованими на сьогодні залишаються лише поодинокі листи М. Грушевського до академіків Афанасія Бичкова¹¹, Володимира Майкова¹² та Олександра Орлова¹³.

Протягом останніх років співробітники петербурзького академічного архіву активно сканують та виставляють на власному сайті описи фондів. Їх уважне опрацювання дозволило засновнику проекту «Е-архів Михайла Грушевського» Оксані Юрковій виявити низку не зауважених раніше справ, котрі, поза сумнівом, будуть цікавими для грушевськознавців¹⁴. Так, у фонді канцелярії Президії Академії наук СРСР відклалися документи XLIX Уварівського конкурсу 1906–1907 рр., одним із номінантів якого був М. Грушевський. Серед інших важливих документів цього фонду назвемо такі: протокол засідання Комісії з питання погодження видання історичних пам'яток академіями СРСР та Українською за головуванням акад. М. Грушевського; лист АН СРСР до акад. М. Грушевського із запрошенням взяти участь у виданні історичних пам'яток з історії Росії; документи про обрання українського історика радянським академіком (біографічні довідки, списки наукових праць та відгуки на них).

Подібні за змістом документи відклалися й у фонді № 4 («Комітет правління АН; Правління АН; Управління справами АН СРСР; Адміністративно-господарське управління ленінградських установ АН СРСР»). У ньому, згідно з описом, знаходиться справа № 5046 «Грушевський Михайло Сергійович, академік ВУАН та АН СРСР (1929). Трудовий список».

Відклалися документи М. Грушевського й у фонді № 220 («Інститут слов'янознавства Академії наук СРСР»). Зокрема, серед рукописів праць співробітників Академії наук знаходиться стаття українського вченого «Самовидец Руины и его позднейшие отражения».

Поряд із академічним архівом, кількісно помітно грушевськіана відклалася і в колекціях Рукописного відділу Інституту російської літератури РАН (Пушкинський Дом, далі – Рукописний відділ ІРЛІ). На відміну від згаданого вище архіву, де зібрані листи М. Грушевського до його російських колег-гуманітаріїв (що відповідно позначилося й на специфіці змісту епістолярного діалогу), тут відклалися звернення українського вченого до представників петербурзького видавничого світу. У віднайдених листах до Ернеста Радлова, Віктора Миролубова, Михайла Лемке, Венедикта Мякотіна та Богдана Марковича порушуються, насамперед, різноманітні видавничі питання: справи з друком творів М. Грушевського та його батька Сергія Федоровича; обговорюється співпраця вченого з такими авторитетними російськими органами як «Журнал Министерства народного просвещения», «Русское Богатство» та «Ежемесячный журнал литературы, науки и общественной жизни»; розглядаються питання пошуку співробітників і матеріалів для видань самого українського історика («Літературно-науковий вістник», «Україна»). Як відомо, ця проблематика й досі значною мірою перебуває на периферії зацікавлень грушевськознавців. Зазначимо, що нещодавно ці листи були опубліковані в першій книзі щорічника «Михайло Грушевський. Студії та Джерела»¹⁵.

Як це було у випадку з СПФА РАН, листами до згаданих вище кореспондентів грушевськіана в Рукописному відділі ІРЛІ далеко не вичерпується. Пов'язані з життям та діяльністю українського історика сюжети трапляються в епістолярію Дмитра Багалія, О. Шахматова, Великого князя Костянтина Романова та інших фондоутворювачів. Всебічне опрацювання цих колекцій – ще одне актуальне завдання едиційного грушевськознавства.

Різнопланова за змістом грушевськіана відклалася й у фондах Відділу рукописів Російської національної бібліотеки (далі – ВР РНБ). Так, у фондї академіка Михайла Дьяконова ми віднайшли чернетку колективного звернення російських гуманітаріїв до представників імперської влади з проханням знайти можливість полегшити умови заслання М. Грушевського в роки Першої світової війни¹⁶. На сьогодні цей документ опубліковано Євгеном Черновим¹⁷.

У фондї академіка Сергія Платонова відклалися три листи М. Грушевського до російського колеги – два за 1909 р. та один, написаний в другій половині 1920-х років уже українським академіком¹⁸. У цих листах йдеться про суто наукові проблеми. Зміст листів переконує в тому, що до нас дійшла лише незначна частина епістолярного діалогу.

Також у фондї С. Платонова відклався надзвичайно цікавий документ – його доповідна записка про наукову діяльність М. Грушевського як претендента на обрання членом Російської академії наук, датована 19 листопада 1924 р.¹⁹ Звернемо увагу на той факт, що про ці заходи

сам український вчений швидше за все нічого не знав. На сьогодні документ оприлюднено на сторінках журналу «Архіви України»²⁰.

Якщо згаданий щойно документ був написаний рукою самого фондоутворювача, то звіт про роботу М. Грушевського як професорського стипендіата за 1892 р. належить, вочевидь, одному з його керівників із магістерської дисертації Володимиру Іконникову²¹. Доступні матеріали наразі не дають можливості встановити обставини потрапляння цього документа до фонду петербурзького академіка.

В особовому фонді Олександра Пипіна відклалася візитівка М. Грушевського²². Це є свідченням того, що під час своїх неодноразових подорожей до російської столиці на початку ХХ ст. львівський професор контактував із видатним російським літературознавцем та етнографом.

І вкотре можемо відзначити існування значної кількості «контекстуальних» джерел у фондах ВР РНБ: різноманітних документів, а серед них – найбільше епістолярію, в якому треті особи обговорюють сюжети життя та діяльності М. Грушевського. Найбільше таких документів ми виявили у згаданому вище фонді С. Платонова. Так, звернемо увагу на листи відомого російського історика Олександра Преснякова. В одному з них міститься пропозиція написати рецензію на козакознавчі томи «Історії України-Руси», в котрих, на переконання останнього, його український колега «дав дуже свіжу та цікаву історію Богдана Хмельницького: на мене – це найкращі томи його праці»²³.

В іншому листі – Ф. Морозова до С. Платонова – міститься стисла характеристика діяльності ВУАН в опанованому більшовиками Києві. Відвідавши місто, кореспондент відзначає: «Життя Україн[ської] Акад[емії] Наук є глухим; з'явився М. Грушевський, котрий наразі зайнявся видавничою діяльністю»²⁴.

Нерідко ім'я М. Грушевського згадується і в документах колекцій російських часописів, котрі відклалися у фондах ВР РНБ. Як відомо, український учений протягом всього життя плідно співпрацював із російською науковою та публіцистичною періодикою і навіть входив до складу редакційної колегії деяких видань. Про авторитет, який М. Грушевський мав у середовищі російських видавців, промовисто говорить лист редколегії «Вестника знания» до Матвія Яворського: «Надзвичайно цінним матеріалом в цьому числі журналу була би стаття академіка М. С. Грушевського на будь-яку тему з історії України, котру сам автор визнав би за відповідну завданням і програмі числа. Акад. М. С. Грушевський колись в дуже далекі часи, коли «Вестник Знания» видавався ще покійним В. В. Бітнером, дав, як додаток до журналу, чудову і досі єдину популярну книжку невеликого обсягу, присвячену загальному огляду подій історії України. Ця книжка протягом цих років мала виняткову популярність серед наших читачів, котрі вважають ім'я

акад. М. С. Грушевського особливо близьким та дорогим собі. Може ця обставина спонукала б М. С. не відмовити нам у нашому настійливому проханні про статтю»²⁵. Відзначимо, що подібних прикладів зацікавленого ставлення російських гуманітаріїв до діяльності українського колеги можна навести чимало.

Найменш знаною на сьогодні, внаслідок значної розпорошеності поміж багатьох об'ємних фондів, є грушевськіана в колекціях Російського державного історичного архіву. Так, доволі багато документів, котрі стосуються М. Грушевського, відклалося у фонді № 777 («Петроградський комітет у справах друку (Петербурзький цензурний комітет МВС»). Там зустрічаємо численні подання українського вченого про допуск його наукових та художніх праць на російський видавничий ринок, а також резолюції царських чиновників щодо цих прохань. Відзначимо, що реакція столичних цензорів була переважно негативною. Щоб уявити собі прискіпливість цензурської уваги до писань українського історика, наведемо мотивацію відмовного рішення на прохання дозволити друк книги «Михайло Грушевський. Оповідання». Книгу було заборонено друкувати через наявність у збірці оповідання «Особисте щастя», оскільки, на думку цензора, воно «яскраво насичене українофільською тенденцією»²⁶. Подібною була реакція цензорів і на прохання про допуск редагованих львівським професором львівських періодичних видань²⁷. Загалом, багаті різноплановими документами колекції згаданого фонду вимагають подальшого систематичного опрацювання, адже є надзвичайно інформативними для реконструкції проблеми «Грушевський і царська цензура».

Чимало про М. Грушевського згадується в не менш об'ємному фонді № 740 («Департамент загальних справ Міністерства народної освіти»). Так, нашу увагу привернули документи опису № 16 («Инспекторский разряд»). Зокрема, цікавість викликає машинопис листа, підготовленого академіками М. Дьяконовим та О. Лаппо-Данилевським до міністра народної освіти Павла Ігнат'єва, в якому висловлюється прохання про полегшення долі засланою М. Грушевського²⁸. В цій же справі відклався і лист О. Шахматова з подібним проханням²⁹. З документів справи виходить, що П. Ігнат'єв звернувся за консультаціями до військового міністра Володимира Сухомлинова. З канцелярії останнього надійшла відповідь, в якій йшлося про неможливість полегшення долі українського арештанта з наступним поясненням: «Причиною цього [відмови у звільненні М. Грушевського] є та обставина, що, за відгуками названих влад, професор Грушевський є видним представником та провідником у життя так званої «малої програми української культури», спрямованої проти існуючого в Імперії державного ладу»³⁰. Ця відповідь військового міністра була розтиражована в кількох машинописних примірниках і надіслана інтересантам.

Зрештою, один документ нам вдалося відшукати в Науково-історичному архіві Санкт-Петербурзького інституту історії РАН. Цей документ – лист М. Грушевського до О. Лаппо-Данилевського, котрий відклався у фонді вже згаданого О. Преснякова³¹. Причину потрапляння цього листа до фонду іншої особи нам підказує його зміст: у ньому обговорювалася підготовка до проведення запланованого на 1918 р. Міжнародного конгресу істориків у Петербурзі, членом організаційного комітету якого був і О. Пресняков. Цей лист на сьогодні опублікований нами разом з іншими листами М. Грушевського до О. Лаппо-Данилевського³².

У підсумку відзначимо, що наш стислий огляд є далекий від вичерпності. Вказавши на найбільш вагомні грушевськознавчі документи, ми тим самим хочемо окреслити напрями подальших пошуків для грушевськознавців. Але й згадана вище грушевськіана дозволяє атестувати колекції петербурзьких архівів як одні з найбільш різнопланових та інформативних для дослідження біографії М. Грушевського, насамперед, її надзвичайно плідного на творчі звершення львівського періоду. Підсумком такого вивчення має стати каталог архівної грушевськіани в колекціях другої російської столиці. Відзначимо також, що проаналізована вище різнопланова петербурзька грушевськіана демонструє неабиякі джерельні можливості російських колекцій в аспекті пошуку матеріалів, котрі висвітлюють життя та діяльність автора «Історії України-Руси». Поза сумнівом, на багато цікавих знахідок можна сподіватися і при обстеженні академічного та інших архівів у Москві, а також деяких регіональних (у першу чергу, Симбірська чи Казані) російських архівних установ. На черзі також створення зведеної бази даних про грушевськіану в архівах світу.

³¹ Пасько І. В. З петербурзьких адресатів М. С. Грушевського: листи до О. О. Шахматова (за матеріалами архіву Російської академії наук у С.-Петербурзі) // Архіви України. 1996. № 1–3. С. 98–109; Макаров В. І. Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова // Український історичний журнал. 1996. № 5. С. 89–105; № 6. С. 25–37; «Я никогда не выступал против России». М. С. Грушевский и русские ученые (1914–1916 гг.) / публ. А. А. Варлыго // Исторический архив. 1997. № 4. С. 175–199; Ссылка М. С. Грушевского. Подготовил Павел Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. 23. Спб.: Издательство Феникс, 1998. С. 207–262.

³² Тельвак В. В., Тельвак В. П. Грушевськіана у фондах Санкт-Петербурзького філіалу архіву РАН // Scriptorium nostrum. 2017. Вип. 3(9). С. 94–100.

³³ Макаров В. І. Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова // Український історичний журнал. 1996. № 5. С. 89–105; № 6. С. 25–37.

³⁴ Копилов С. Листи Михайла Грушевського до Володимира Ламанського // Україна крізь віки: збірник наукових праць на пошану академіка НАН

України професора Валерія Смолія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 1021–1028.

⁵ *Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Аркадія Ляшенка // Михайло Грушевський. Студії та Джерела. Київ, 2019. Кн. 1. С. 439–454.

⁶ *Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Михайла Сперанського // Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ, 2018. Вип. 21/22. С. 787–798.

⁷ *Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данілевського // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. Т. CCLXX. Львів, 2017. С. 313–334.

⁸ *Тельвак В.* Листування Михайла Грушевського з Миколою Марром // Український історичний журнал. 2014. № 4. С. 219–225.

⁹ *Пасько І. В.* З петербурзьких адресатів М. С. Грушевського: листи до О. О. Шахматова (за матеріалами архіву Російської академії наук у С.-Петербурзі) // Архіви України. 1996. № 1–3. С. 98–109; «Я никогда не выступал против России». М. С. Грушевский и русские ученые... С. 175–199; Ссылка М. С. Грушевского. Подготовил Павел Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. 23. Спб.: Издательство Феникс, 1998. С. 207–262.

¹⁰ «Я никогда не выступал против России». М. С. Грушевский и русские ученые... С. 192; Ссылка М. С. Грушевского... С. 247–250; *Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данілевського... С. 332–334.

¹¹ СПФА РАН (Санкт-Петербургский филиал Архива РАН). Ф. 764 (Бычков Афанасий Федорович, академик). Оп. 2. Ед. хр. 240 (Грушевский Михаил Сергеевич, академик. Письмо к А.Ф.Бычкову. Львов. 1898 г. 7 октября). 1 л.

¹² Там же. Ф. 738 (Майков Владимир Владимирович). Оп. 2. Ед. хр. 31 (Грушевский Михаил Сергеевич, историк. Письмо его к Майкову В. В.). 1 откр.

¹³ Там же. Ф. 763 (Орлов Александр Сергеевич). Оп. 3. № 33 (Грушевский, акад. Украинской А. Н. Телеграмма его Орлову А. С. Из Киева [1927]). 1 л.

¹⁴ Е-Архів Михайла Грушевського [Електронний ресурс]. URL: http://hrushevsky.nbuv.gov.ua/cgibin/hrushevsky/person.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0001765.

¹⁵ *Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського з рукописного відділу Інституту російської літератури РАН // Михайло Грушевський. Студії та Джерела. Київ, 2019. Кн. 1. С. 410–438.

¹⁶ ОР РНБ (Отдел рукописей Российской национальной библиотеки). Ф. 270 (Дьяконов М. А.). Д. 156 (Прошение [профессоров Львовского университета?] неустановленному лицу (графу Павлу Николаевичу) о ходатайстве по вопросу замены высылки М. С. Грушевского в Томскую губернию представлением ему права жительства в одном из городов Европейской России. Черновик карандашом) б. д. 2 лл.

¹⁷ *Чернов Е. А.* Петроградские ученые и ссылка М. С. Грушевского во время Первой мировой войны // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 2. Дніпропетровськ: «Генеза», 2001. С. 642–645.

¹⁸ ОР РНБ. Ф. 585 (Архив С. Ф. Платонова). Ед. хр. 2744 (Грушевский Михаил Сергеевич, историк, украинец. Письма (3) Сергею Федоровичу Платонову. 24 янв. 1909 [1929 г.], Киев). 3 лл.

¹⁹ Там же. Ед. хр. 634 (Платонов С. Ф. Докладная записка в историко-филологическое отделение Российской Академии Наук о научной деятельности М. С. Грушевского [Ленинград]. Автограф с приписками, подписан также ак. Ф. И. Успенским). 19 ноября 1924 года. 4 лл.

²⁰ *Тельвак В.* Михайло Грушевський та Російська Академія наук: історія невдалого обрання // *Архіви України*. 2016. № 5–6. С. 98–105.

²¹ ОР РНБ. Ф. 585 (Архив С. Ф. Платонова). Ед. хр. 1474 (Платонов С. Ф. [Отчет о работе стипендиата Петербургского университета] М. Грушевского. Отзыв [Петербург]. Автограф с пометами и приписками. 10 февраля 1892 г.). 4 лл.

²² Там же. Ф. 621 (Архив А. Н. Пыпина). Ед. хр. 251 (Грушевский М. С., историк Украины. Визитная карточка, адресованная А. Н. Пыпину. Львов, б. д.). 1 л.

²³ Там же. Ф. 585 (Архив С. Ф. Платонова). Ед. хр. 3945 (Пресняков А. Е. Письма (23) и телеграмма С. Ф. Платонову. 1910–1928). 43 л.

²⁴ Там же. Ед. хр. 3593 (Морозов Ф. М. Письма (5) С. Ф. Платонову. 1915–1925 гг.). Л. 12об.

²⁵ Там же. Ед. хр. 7004 («Вестник знания», секретар редколлегии. Письмо Матвею Ивановичу Яворскому. Копия. Февраль 1929 г.). Л. 1–1об.

²⁶ РГИА (Российский государственный исторический архив). Ф. 777 (Петроградский комитет по делам печати (Петербургский цензурный комитет) МВД). Оп. 5. Д. 1903–33 (По рассмотрению малороссийских сочинений). Л. 563.

²⁷ Там же. Л. 564, 579 и др.

²⁸ Там же. Ф. 740 (Департамент общих дел МНП). Оп. 16. Д. 396 (Об облегчении участи профессора Львовского университета М. С. Грушевского. 6 февраля 1915 г.). Л. 1.

²⁹ Там же. Л. 2–2об.

³⁰ Там же. Л. 4–4об.

³¹ Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории РАН. Ф. 193 (Пресняков А. Е.). Оп. 2. Ед. хр. 45 (Письмо М. С. Грушевского А. С. Лаппо-Данилевскому. 3 февраля 1914 г.). 2 лл.

³² *Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського... С. 330–331.

The article makes a review of Hrushevsky studies in the archives of St. Petersburg. It has been found out that materials for the study of the life and activity of M. Hrushevsky were deposited in the funds of the St. Petersburg Archive Branch at the Russian Academy of Sciences, the Manuscript Division of the Institute of Russian Literature at the Russian Academy of Sciences, the Department of Manuscripts of the Russian National Library, the Russian State Historical Archive, the Scientific and Historical Archives of St. Petersburg History Institute at the Russian Academy of Sciences. It states that along with the documents of M. Hrushevsky himself, the archives contained letters of Ukrainian and Russian scientists discussing the personality of the author of «History of Ukraine-Rus».

Key words: St. Petersburg; Hrushevsky studies; epistolary; business affairs documents; pictorial sources.